

هنر قرآنی (دفتر اول)

تحلیل زیباشناسی تذهیب‌های قرآنی دوره صفویه
و کاربرد آن برای تصویرسازی کتاب‌های قرآنی کودکان

سرشناسه	پایدارفرد، آرزو، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پدیدآور	هنر قرآنی (دفتر اول): تحلیل زیباییشناسی تذهیب‌های قرآنی دوره صفویه و کاربرد آن برای تصویرسازی کتاب‌های قرآنی کودکان/آرزو پایدارفرد.
مشخصات نشر	تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۵
شابک	۹۸ - ۷ - ۶۸۸۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸
شناسه افزوده	پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات وضعیت فهرست نویسی
موضوع	تذهیب -- ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷ - ۱۱۴۸ ق.
موضوع	Illumination of books and manuscripts -- Iran -- History -- Safavids, 1502-1736
موضوع	Illustration of books -- Iran
رده‌بندی کتبه	تصویرگری کتاب -- ایران
شماره ثبت کتاب	۱۳۹۵ پ ۲۳۴۱/ND
شماره ثبت کتاب	۴۴۸۴۱۰۸
شماره ثبت کتاب	۷۴۵/۶۷۰۹۵۵
شماره ثبت کتاب	رده‌بندی دیوبی

هنر قرآنی (دفتر اول): تحلیل زیباییشناسی تذهیب‌های قرآنی دوره صفویه و کاربرد آن برای تصویرسازی کتاب‌های قرآنی کودکان

ناشر: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

نویسندگان: آرزو پایدارفرد، فاطمه شفیعی

ویراستار: فهیمه ابراهیمی افتخاری

صفحه‌آرا: یحیی نشتاعلی

طراح جلد: مجتبی سلیمانی‌فر

نوبت چاپ: اول - آبان ۱۳۹۵

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

قیمت: ۲۰۰/۰۰۰ ریال

شابک: ۹۸ - ۷ - ۶۸۸۷ - ۶۰۰ - ۹۷۸

همه حقوق این اثر برای پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات محفوظ است.

در صورت تخلف، پیگرد قانونی دارد.

نشانی: تهران، پائین‌تر از میدان ولیعصر(عج)، خیابان دمشق، شماره ۹، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
 صندوق پستی: ۶۲۷۴ - ۱۴۱۵۵. تلفن: ۸۸۹۰۲۲۱۳ دورنگار: ۸۸۸۹۳۰۷۶ Email: nashr@ricac.ac.ir

اثر پیش‌رو نتیجه تحقیقی است که با نظارت آقای صمد نجارپور جباری

در پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات انجام شده است.

فهرست مطالب

۹	مقدمه
۱۷	مفاهیم اساسی پژوهش

فصل اول - تحلیل زیباشناسانه، تدوین و اسنادهای قرآنی دوره صفویه

۳۴	الف) ویژگی‌های قرآن‌آرایی در دوره صفویه
۳۷	ب) موزه ملی قرآن کریم تهران
۳۷	ج) اموال فرهنگی تاریخی در موزه ملی قرآن کریم تهران
۲۸	د) موزه چهل‌ستون اصفهان
۳۰	و) نسخ خطی قرآنی موجود در موزه چهل‌ستون
۳۱	قرآن شماره ۱ (موزه ملی قرآن - ۱۰۷۰ م ق)
۳۶	قرآن شماره ۲ (موزه ملی قرآن - ۱۰۸۰ م ق)
۴۱	قرآن شماره ۳ (موزه ملی قرآن - ۱۰۹۲ م ق)
۴۹	قرآن شماره ۴ (موزه ملی قرآن - ۱۱۲۴ م ق)
۵۶	قرآن شماره ۵ (موزه ملی قرآن - اواخر دوره صفویه)
۶۷	قرآن شماره ۶ (موزه ملی قرآن - اواخر دوره صفویه)
۷۴	قرآن شماره ۷ (موزه چهل‌ستون اصفهان - اواخر دوره صفویه)

۸۰	هـ) برخی ویژگی‌های تزیینات قرآن‌های دوره صفویه
۸۴	جداول

فصل دوم - مبانی معنوی و شیعی هنر تذهیب قرآنی

۹۷	الف) تجرید در نقوش گیاهی تذهیب قرآنی و نمادهای آن
۱۰۰	ب) تکرار مداوم در تذهیب - ذکر - طلب رویت
۱۰۱	ج) دایره‌ای (نمادین ترکیب مربع و نیم دایره) (نیم ترنج)
۱۰۳	د) ساو و تعادل در قرآن و تذهیب‌های قرآنی
۱۰۵	و) حام الله اکبر - قلب در قرآن و تذهیب‌های قرآنی
۱۰۶	هـ) تنزیل هجرت در قرآن و تذهیب‌های قرآنی
۱۰۷	ی) تذهیب - ب - یب - یس

فصل سوم - شیوه‌های مصورسازی مذهبی کتاب کودک

۱۱۶	الف) اهمیت قرآن‌آموزی برای کودکان و نوجوان امروز
۱۱۹	ب) تصویرسازی مذهبی کتاب‌های کودک و نوجوان
۱۲۱	ج) تأثیر تذهیب‌های قرآنی بر کتاب‌های مذهبی (قرآنی) کودک و نوجوان
۱۲۹	د) مهم‌ترین نمادهای تذهیب‌های قرآنی جهت مصورسازی کتاب قرآنی کودک
۱۳۶	هـ) چگونگی مصورسازی کتاب قرآنی کودک و نوجوان
۱۳۷	پرسشنامه و نظرسنجی
۱۵۱	مراحل شکل‌گیری اثر تا نمونه نهایی
۱۶۱	پرسشنامه نهایی میزان رضایتمندی
۱۶۶	* تجزیه و تحلیل اطلاعات
۱۷۰	** نتایج حاصل شده
۱۷۴	*** راهکارهای عملی برای دوره معاصر
۱۷۷	منابع و مآخذ

مقدمه

عشق، اعتقاد و ایمان هنرمندان معاصر ایران به قرآن مجید، در همان سده‌های اولیه اسلامی، باعث شکوفایی خوشنویسی در ایران هنر تذهیب وابسته به قرآن شد. بنابراین قرآن‌آرایی در تمدن اسلامی قدمتی دیرینه دارد که متأثر از جایگاه قرآن کریم در اسلام است. با روی کار آمدن حکومت صفویه، مذهب رسمی ایران به شیعه تغییر یافت. از بارزترین مسائلی که در هنرهای مصوّر عصر صفویه تأثیر واضحی داشت، ورود این عنصر بود و هنر صفویه در پیوند مستقیم با عناصری قرار گرفت که طبیعت و ماهیت مذهبی داشتند، به این علت تزیینات قرآن در این دوره به حد کمال مطرح شد و به شکل بسیار عریضی ارائه شد (شایسته‌فر، ۱۳۸۷: ۲۰۰). در دوره صفویه کاتبان و مُذهِّبان قرآنی نیز، جایگاه و امتیاز خاصی یافتند و قرآن‌آرایی، هماهنگ با فنون متنوع و ساختاری نمادین، تجلی یافت به گونه‌ای که نمی‌توان این تزیینات وابسته به قرآن را نادیده گرفت. تعداد نسخه‌ها و کیفیت منحصر به فرد تزیینات قرآن‌های دوره صفویه تحولی بزرگ در زیبایی‌شناسی هنر پدید آورد که نشان‌دهنده خودآگاهی هنری عمیق و درک بهتر هنرهای سنتی در دوره صفویه در مقایسه با دوران

ایلخانی و تیموری است (بنانی، ۱۳۸۰: ۱۵۴). در دوره صفویه ظهور و بروز مبانی عرفانی، دینی و حتی ادبی به دلیل همگام شدن با هنرهای مصور باعث توجه بیشتر به مبانی معنوی و اسلامی هنرهای مصور چون تذهیب شد که این ویژگی را می‌توان به‌منزله یکی از اوج‌های درخشان هنر ایرانی - اسلامی در دوره صفویه برشمرد. جایگاه والای مذهب شیعه به‌منزله مذهب رسمی کشور در این عهد، عامل ایجاد بهترین نسخه‌های قرآنی مُذهَّب چه به‌منظور کیفیت تولید نسخه‌ها و چه هنرمندان صاحب نام و حفظ اصول قرآن‌آرایی دوره تیموری به بهترین وجه با تأکید بر رنگ طلایی در قرآن‌آرایی دوره صفویه شد.

نکته دیگر، ویژگی مجرد بودن نقوش در تذهیب‌های قرآنی است. همواره تذهیب‌کاران در تمدن اسلامی سیوه سیوه خاص را برای تزیین قرآن برگزیده‌اند که بدون استفاده از عناصر انسانی، حیوانی و درختی و رنگ‌های گرایانه گل و برگ‌ها با ساده کردن نقوش گیاهی طبیعت و حرکت‌های مارپیچ بر اثر مز و باز و نغمه به هماهنگی وحدت ناشی از عناصر تصویری چون شکل، سطح، رنگ و تناسب رسیدند. آن‌چنان که این نقوش و رنگ‌های تذهیب تاحدی با صورت ظاهری و مفهوم درونی آیات هماهنگ هستند که بی‌تردید بیان می‌دارد ریشه کلام مقدس قرآن از عالمی پاک و بی‌آلایش، نازا، شاد است. تزیینات وابسته به قرآن همان عالم آرمانی، پاک و بی‌آلایش را به تصویر می‌کشد که در مقابل عالم واقع، قرار دارد. این نکته با در نظر گرفتن قاب‌ها و جدول‌هایی (عالم واقع) که تزیینات را (عالم صور) درون خویش محافظت می‌کنند، بهتر قابل درک است (شاله، ۱۳۸۰: ۳۰۳).

آنچه همواره برای نگارندگان درباره دوستی مخاطب کلام با قرآن و آموزه‌های آن

۱. گروه الف: آمادگی و سال اول دبستان - گروه ب: سال‌های دوم و سوم دبستان. گروه ج: سال‌های چهارم و پنجم دبستان (۱۱۱ الی ۱۱۲ سال). گروه د: دوره راهنمایی (۱۱۱ الی ۱۱۴ سال). این رده‌بندی از سال ۱۳۶۸ تا پیش از آن، جلد کتاب‌های کانون مشخصاً ذکر می‌شود. هر کتابی که کانون چاپ کند، رو و پشت جلدش نوشته شده که متعلق به کدام گروه سنی است. بدین ترتیب، مربیان کانون - هرگاه خودشان هم کتاب را نخوانده باشند - می‌توانند به سادگی دریابند که این کتاب‌ها هر یک برای چه مخاطبی مناسب و قابل توصیه است. نیز، مستولان و برنامه‌ریزان کانون هم می‌توانند برآوردی از کار خویش به دست دهند که هر سال، برای هر گروه سنی، چه آثاری منتشر کرده، و چه نیازهایی را تأمین کرده‌اند (ویکی‌پدیا، دانشنامه آزاد، مراجعه: ۱۳۸۰/۱۲/۲۴، ۱۳۸۰/۰۵/۱۳). که در طرح حاضر، ملاک پژوهش و تصویرسازی برای گروه ج و د خواهد بود که جزییات را بیشتر درک کرده و قدرت مفهوم‌سازی برای عناصر انتزاعی را دارند.

دغدغه و مسئله بوده است این نکته است که تعداد نویسندگان و تصویرگران کتاب‌های کودک بی‌شمارند و روز به روز تصویرسازی‌های کتاب‌های کودک از قسمت فرم‌ها، رنگ‌ها و پردازش‌های شخصیت‌های داستانی، جذاب‌تر و گیرا تر می‌شود اما به ندرت از قابلیت منحصر به فرد نقوش و تزیینات قرآنی برای ساختن ذهنیتی فعال و پویا درباره قرآن در کودکان استفاده شده است. آنچه از مسائل اصلی طرح پیش‌رو است چگونگی اجرای تذهیب‌های قرآنی متناسب با دنیای کودک است که علاوه بر ایجاد انگیزه مطالعه در کودک، قابلیت انتقال مفاهیم هنری چون الگوهای اصلی تزیینات قرآن در دوره‌های مختلف به‌ویژه صفویه (آشنایی با سرلوحه، کتیبه، شمشه‌ها، تزیینات زرافشان مابین سطور و ...) و مضامین دینی قابل تصویر شدن را داشته باشد.

چنین تصویرسازی برای نوشته‌های مقدس و مربوط به کودکان یکی از مهم‌ترین ابزارهای هنری تربیت و پرورش مذهبی است. بنابراین نکته اساسی در این پژوهش استفاده از قابلیت‌های انتزاعی بودن نقوش و نمادین بودن رنگ‌هاست که تذهیب‌های قرآنی در کمترین نقش و رنگ بیشترین مفاهیم را به مخاطب خدش منتقل می‌کند و جذابیت‌های منحصر به فردی برای کودکان ایجاد می‌کند تا بدین واسطه دوستی مخاطب کودک با قرآن و مفاهیم قرآنی روز به روز بیشتر شود. بنابراین آشنایی نسل آینده با آثار در سنت‌های کتاب‌آرایی به‌ویژه قرآن‌آرایی، ایشان را با عرصه فراخناک هنری، فرهنگی و مذهبی ارزشمند ایران آشنا خواهد کرد و علاوه بر حفظ سنت‌های گران‌بهای چون نسخه‌نگاری، بسیاری از گنجینه‌های مربوط به ساختار کتاب را در عصر حاضر مرتفع می‌سازد. امروزه با توجه به برنامه‌های بسیار جذاب و گاه کاذب رسانه‌ای، دوستی قشر نوجوان و جوان ایرانی با قرآن کم است چنان‌که شاید با تغییراتی در نوع تزیینات، فرم نقوش، رنگ‌بندی‌ها، تجلید، خوشنویسی و قطع و ... در این مصحف آسمانی این دوستی با قرآن و بیش از آن با کتاب‌های مذهبی در کودکان که جوانان آینده ما هستند ایجاد شود در این میان تذهیب‌های قرآنی دوره صفویه نمونه‌های بسیار کاملی از نسخه‌های قرآنی با نقش و رنگ و کیفیت منحصر به فرد برای ما به ارمغان گذاشته

است که منبع الهام بسیار خوبی است. لازم به ذکر است سی‌دی‌ها و نرم‌افزارهای قرآنی جذاب برای کودکان بسیارند اما توجه به سنت کتابخوانی و حفظ ارزش‌های قرآنی این کتاب مقدس در قالب نسخه مصور چاپی بسیار سودمند خواهد بود.

با حفظ هنر سنتی و هویت پیدا کردن هنر معاصر، تلفیق هوشمندانه‌ای شکل می‌گیرد که برای رسیدن به آرمان متعالی هنر اسلامی یعنی «وحدت میان فرم و محتوی» گامی جدی و بلند خواهد بود چون مسئله نگارندگان ایجاد بهترین شکل از هنر قرآنی و قرآن هنری ری، مخاطب کودک است. بی‌تردید خداوند به‌منزله هنرمند اول همه پدیده را در نهایت استحکام، کمال و تناسب در آفرینش معرفی کرده است «صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ»^۱ خدای عزوجل برای عالم خلقت را طوری آفریده که هر موجودی بتواند به آن هدف و غرضی که برای آن حتم شده است برسد و این از به مقصد رسیدن آن دیگری مانع نشود یا باعث فوت آن صفتی که برای رسیدنش به هدف نیازمند است نشود، باید به تدبیر و دقت نظر رسید تا قدرت تدبیر و تشخیص بابت این‌که سرسری دید و گذشت پس می‌فرماید: در خلقت آسمان‌ها و زمین بنگر، آیا مساوت و ناسازگاری در بین موجودات آن می‌بینی؟ (طباطبایی، ۱۳۷۹: ۵۷۹ - ۵۷۸) و به همین دلیل روح انسان به‌سوی آنچه نادیدنی و ناشنیدنی است جذب می‌شود. در یک نگاه عمیق‌تر، فراتر از مایات و محسوسات خواهد رفت و اینجاست که در می‌یابد سبک و اسلوب قرآن سازگاری زیبا دارد که نه کسی می‌تواند با جابجا کردن و تغییر دادن، آن را زیاد کند و نه می‌تواند بهتر از آن مانده آن را بسازد (مطهری، ۱۳۸۱: ۲۱۴ و ۲۱۶) بنابراین شخص پا به عرصه‌ای می‌گذارد که در اسباب فنی قرآن به گفته سید قطب ابزار با ارزشی را برای بیان حقایق مختلف و عظیم قرآن، برآورده است که ایشان از آن به تصویر هنری (سید قطب، ۱۳۸۹: ۱۰۶) و ما به تخیل هنر تعبیر می‌کنیم که با تخیل عادی انسان متفاوت است.

باید متذکر شد که قالبی زیبا می‌تواند محتوایی ارزشمند را با بهترین وجه ممکن به

کودکان منتقل کند یا در کمک به حفظ آن محتوا در ذهن کودک موثر باشد. یکی از روش‌های تأثیرگذار در جذب کودک به آموزه‌های قرآنی استفاده از زبان و بیان هنرمندانه است. بنابراین آنچه بیان شد، مسئله طرح کتاب، چگونگی ایجاد دوستی با قرآن توسط نزدیک‌ترین هنر بصری همجوار قرآن در کودکان است.

یکی از اهداف اساسی و مهم در آموزش قرآن برای دوره حساس کودکان، انس و مطالعه مستمر آن در آموزه‌های قرآنی توسط کودک است تا بدین وسیله از تأثیر موانع با قرآن برای کودکان ایجاد تربیت و انسان‌سازی، شناخت خوبی‌ها و بدی‌ها و ارائه الگوی مناسب رفتاری شود. که این موانع با انسین کودکی است که نیاز به پرورش دینی و آشنایی با دستورات الهی دارند تا آیند میان اعتقادی و معنوی در درون آنها نهادینه شود و میل به انحرافات و جریانات زمینه‌ساز چون از خودیگانی فرهنگی گریبان‌گیر آنها نشود. در جوامع و فرهنگ‌های مختلف، روش‌های تربیتی تأثیرگذار، متفاوت است. اصولاً در هر جامعه‌ای شاخصه‌هایی برای اعمال روش‌های تربیتی وجود دارد. سلیقه‌ها، انتظارات، رشد فکری، تعلقات فرهنگی و اجتماعی، سنت‌ها، آداب و رسوم، باورها، عقاید و جهان‌بینی، انتخاب روش‌ها و کاربرد آنها تأثیر بسزایی دارد. آنچه در مورد قرآن، تأثیر اهمیت است زبان قرآن است که زبان فطرت انسان‌ها است بنابراین نقشی که در تربیت و کلام وحی می‌نشیند برای گروه سنی کودک باید بتواند علاوه بر جذب مخاطب کودک، قدرت تفکر و انتقال ارزش‌های قرآنی را به او بدهد (شادقزوینی، ۱۳۸۷: ۲۲). در برنامه‌های آموزشی کودکان باید به فعالیت‌ها و اصولی تأکید شود که رشد عقلانی و عاطفی او را افزایش دهد و انگیزه او را برای دانستن بیشتر کند مطابق سخن معصوم^(۴) «أَلْعَلِمُ مِنَ الصَّغَرِ كَالنَّقْشِ فِي الْحَجَرِ» (آموختن در کودک به‌سان نقش روی سنگ است؛ راه‌های آموزش متفاوت است و متناسب با خواستگاه‌ها و اهداف، آموزش و مقطع سنی باید روش مناسب را استفاده کرد؛ دسته‌ای بیان کلامی و مستقیم و دسته‌ای دیگر بیانی غیرمستقیم را می‌طلبد که یکی از کارآمدترین روش‌ها روش تصویرگری است. روشی که کودکان مفاهیم را به صورت تصویر بهتر درک می‌کنند و در

حافظه بلندمدت خود ضبط می‌کنند و دل و افکارشان موجی از حرکت را بر صحنه آفرینش می‌آورد (شادقزویی، ۱۳۸۷: ۱۶). حال اگر این مفهوم، ارزش‌ها و آموزه‌های دینی باشد و با این شیوه با لطف، زیبایی و ریتم همراه باشد اگرچه بررسی علمی و موشکافانه علت تمایل کودک به تصویر و رنگ از بحث پژوهش خارج است ولی صحت امر برای ما با تحقیق روشن شده است. عبور از مرز زیبایی‌های محسوس و رسیدن به دقت و تدبر و بطن آیات و زوایای زیبای نهفته در آنها نیازمند تخیل است. تخیل از خیال سرچشمه دارد که به منزله مظهر عین شده و آینه‌وار برای درک ظهور صور معلقه یا صور خیالی است که به عالم نورانی خیال که محل دیدار زیبایی‌های شگفت‌انگیز است، راه می‌یابد (سهروردی، ۱۳۷۵: ۲۱۵ - ۲۱۳). این تخیل حال باید در خدمت تعقل در آید تا عجایب و راز و رمزهای عالم نور را ببیند و به زیبایی‌ها بار و بار کند. این همان تأویل معنوی خواهد بود که به واسطه آن رویدادهای روحانی و معنوی روشن می‌شوند و این‌گونه زیبایی‌های نهفته در لایه‌های حقایق را کشف و خلق کرده و با تفسیرگری از آفرینش هستی و انسان، مراتب معرفت نفسانی خود را در آثارش نشان می‌دهد و هنر را وسیله‌ای پدید می‌آورد که در میان بشر حق حیات داشته و می‌تواند مایه نشاط و کمال وی باشد. که بخش تحقق بخشیدن به حقیقت الهی، یعنی مبادی وحی و اصول و مبادی آن در عرصه‌های مختلف زندگی، در هنر و فرهنگ به معنای عام است.

هنری که مستقیماً با وحی و تجلیات الهی سروکار دارد، همان القای حقایق آسمانی و معنوی است و از سوی دیگر یادآور حضور یک حقیقت ملکوتی یعنی حقیقت زیبایی نامتناهی حق متعال است یک شیوه نگرش به عالم و یک وجه آگاهی است که در پرتوهای ماهر یک هنرمند، انسان را به عالم بالا رهنمون ساخته و به آگاهی و وجدان او سخل داده، او را به سرچشمه همه زیبایی‌ها پیوند می‌دهد. در حالی که روح خود هنرمند محل تجلی و ظهور انوار و الهامات عالم انوار بوده و هنر او نیز چون آئینه مظهر جمال آن است (فغفوری، ۱۳۸۷: ۶۵ - ۶۳) و تصویری زنده با رنگ‌ها و خطوط پیچان دارای حیات جاودانه است که باعث

تکنیک عالی اجرا و اصول ترکیب چون تعادل، هماهنگی، تکرار مداوم و حرکت پیوسته و در جریان نقوش و رنگ‌ها است. بر همین مبنا، آن کس را می‌توان هنرمند دانست که نه عین طبیعت که برداشتی از زیبایی‌های طبیعت را از طریق درک و شهود کشف کند و نتایج ادراکات را به شکل تجلی کامل از زیبایی به نمایش گذارد. این نمود بر اساس دو صفت «جلال» و «جمال» پروردگار نمودار می‌شود. در صفات جمال و جلال الهی، ۲ مشخصه نهفته است، اولین عامل نظمی دقیق که بر اجزا و پدیده‌ها و روابط کائنات با یکدیگر حاکم است، این حق‌ت همچون چراغی تابناک بر مسیر رهروان خداوندی پرتو می‌اندازد. حقیقت دوم زیبایی است که مهم‌ترین عامل و یکی از بال‌های پرواز به ملکوت و جلال و جمال الهی است (معد رزاده، ۱۱۰۶: ۱۳ و ۱۴).

عالم مثال، توجه به سمت تاریخی (حزونی) به‌منظور خیال‌انگیزی، عمق نمایی ذهنی، عنصر رنگ، نقش فضا، و غیره از عناصر بصری و قابل شهود در تذهیب‌های قرآنی است که هر یک می‌تواند با ترسیم و تصویر درست در قالب کتاب قرآنی کودک، در ناخودآگاه او پایه‌ای‌ترین ارکان دین و باورهای دینی را شکل دهد. درحقیقت هنر اصیل که در زوایای پنهان آن محتوای قرآن و عرفان و ... قرار دارد به کودک و ذهن پویای او قدرت تفکر و ذخیره‌سازی ناخودآگاه باورهای صحیح و بنیادی دینی را می‌دهد. هدف از تصویرسازی‌های تذهیب گونه در کتاب مذهبی کودک، نگاه شهودی و به‌سراپا است، یعنی نگاهی که بر پایه کشف، استوار است و نه علم و دانایی. ذهن کنجکاو کودک بویای یافتن حقیقت است و دوستدار کشف و فضای تذهیب‌های قرآنی دوره صفویه، تئیراتی که مناسب با دنیای کودک باشد، ذهن او را فعال‌تر می‌کند و بکر بودن عناصر تذهیب دینی بی‌شباهتی به دنیای واقعی قدرت کشف را در کودک بیشتر می‌کند.

آنچه بیش از همه در پیشبرد پژوهش، مدنظر و توجه نگارندگان بوده است، داشتن ذهنی خلاق، نقاد، پویا همراه با صبر و از خودگذشتگی و بیشتر از هر چیز صداقت در دست یافتن به حقیقت و یافتن سرچشمه‌های معانی است.

روش تحقیق، به شیوه تجزیه تحلیل کیفی است که ابتدا، شاخص‌ها و الگوهای تزیینی قرآن‌های موزه ملی قرآن تهران معرفی، توصیف و سپس طبقه‌بندی می‌شوند و در روش کیفی به اختصار درباره مبانی معنوی و نشانه‌شناختی تذهیب نیز مدارک و متونی ارائه خواهد شد چون تذهیب‌های قرآنی نیز به واسطه همنشینی در مجاورت قرآن قابلیت تأویل دارند. نوع تحقیق کاربردی است که از اطلاعات پایه و توصیفی کتاب چون بررسی تجلید، تزیینات صفحات افتتاحیه، کتیبه‌های سرسوره، شمس‌ها و مهرهای قرآنی برای رسیدن به کاربردی‌ام‌ری استفاده از تحلیل داده‌ها و نگرش کیفی استفاده‌شد. روش انجام پژوهش جهت‌گیری آینده‌نگر دارد تا بر مبنای تأثیر خویش را بر هنر تصویرسازی کتاب‌های قرآنی کودک، آشکار سازد. اطلاعات به شیوه تحلیل محتوا، برای بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نمونه‌های تصویری که بخش مهمی از داده‌های این پژوهش است به شیوه میدانی از موزه‌های معتبری چون موزه ملی قرآن کریم تهران و موزه چهل‌ستون اصفهان عکاسی شده است. در گردآوری اطلاعات نظری علاوه بر شیوه کتابخانه‌ای از فضای مجازی، نظر صاحب‌نظران هنر سنتی اسلامی و گرافیک از روز همچنین تهیه پرسشنامه بهره برده‌ایم. باشد که خداوند متعال درهای علم و خدمت بی‌کس را بر مشتاقان هنر قرآنی بگشاید!

مفاهیم اساسی پژوهش

مطالعات اصلی در این پژوهش، شامل واژگانی با مفاهیم عمیق و اساسی چون تذهیب، نماد، تربیت معنوی و ... است که در آغاز کتاب نیاز به شرح دارند؛ تذهیب: در فرهنگ‌های فارسی تعریف دقیقی که اصل و منشأ هنر تذهیب را نمایان سازد، وجود ندارد. در برخی از کتاب‌های قدیمی و اغلب تذکره‌ها فقط نامی از نقاشان و مذهب‌بان آمده است که برای دریافت معنای تذهیب کافی نیست. در لغت‌نامه‌ها، تذهیب را زرگرفتن و طلاکاری دانسته‌اند، اما این تعریف نیز تمام معنای هنر تذهیب را آشکار نمی‌کند. به عبارت دیگر هنر تذهیب مجموعه‌ای از نقش و رنگ‌های بدیع و زیبا است که نقاشان و

مُذهَّب‌ان برای هر چه زیباتر کردن قرآن و سایر کتاب‌های مذهبی، تاریخی، دیوان اشعار، جُنگ‌های هنری و قطعه‌های زیبای خط به کار می‌برند. تذهیب برای هنرمند تذهیب‌کار قرآنی از واقعیتی سخن می‌گوید که با روح آمیخته شده است. واقعیتی که از حقیقت نشأت گرفته و انسان دور افتاده از اصل خویش^۱ را در مسیر شناخت خداوند یاری می‌دهد. تنها با ویژگی تجربیدی بودن که تذهیب ارائه می‌دهد نزدیکی به حقیقت و شناخت ذات حق تعالی میسر می‌شود. در غیر این صورت اگر قرار بود تزیینات در حد تقلید از طبیعت نزول کند، نمی‌توانست عینیاتی واقعی ایجاد کند، هر چند زیباتر و گیراتر به نظر می‌رسید اما از واقعیت فاصله می‌گرفت (حلیمی، ۱۳۸۶: ۱۲). به این دلیل است که تزیینات در این نسخه قرآنی و دیگر نسخ قرآنی به شکل انزاعی کار می‌شوند چون سایر عناصر موجود طبیعت، حیوانات و گیاهان و تکرار یک طرح چند بار آنان و به عبارت دیگر بازپرداخت مجددشان، بی‌فایده است اما انتزاع اسلیمی‌ها و دنیایی‌ها به مراتب دیگر از حکم زیبایی بالقوه خودشان ریشه دارد و چون از تجلی زیبایی خداوند نشأت گرفته شده، در مفهوم حقیقی خویش زیبا هستند و هنر اسلامی را تداعی می‌کنند.

عالم مثال: همان ناکجاآباد سهروردی است یعنی مکانی که در یک آبادی خاص قرار نگرفته، بلکه «ناکجای» همه کجاهاست. هم مرکز، هم محیط، هم درون و هم برون است. به تعبیر دیگر محلی در پس کوه قاف است که بیانگر همه چیز است که همه شهرهای رمزی مانند جابلقا، جابرصا و هور قلیا مظهر آن است شریعت می‌سوند (شایگان، ۱۳۸۱: ۸۷ - و شاهجویی، ۱۳۸۴: ۲۵۴ - ۲۵۲) گاه به استناد هفت کشوری که از قولات جغرافیای قدیم بود «اقلیم هشتم» نامیده شده است. چون عالم مقداری و جسمانی را هفت قسم که هر قسم را اقلیم نامیده‌اند، تقسیم کرده‌اند؛ اقلیم فراتر از این‌ها، اقلیم هشتم است که گاه با بیانی فنی‌تر «عالم مثال» نامیده شده است. این فردوس شمالی، که در کتاب مقدس ایران باستان، سرزمین «ور»^۲ (جَمِ یی‌ما) و در جهان‌شناسی زردشتی خورنه نام داشت، در اقلیم

۱. هر کسی که دور ماند از اصل خویش باز جوید روزگار وصل خویش (سرآغاز دفتر اول مثنوی معنوی / ب ۴)

هشتم همه فیلسوفان نمودار می‌شود. از بوعلی تا ملاهادی سبزواری، از سهروردی تا ملاصدرا، صرف‌نظر از آثار شعرای اشراقی و عرفانی ایران، هر بار به گونه‌ای وجود این رشته پیوند مشاهده می‌شود و در حکم سرچشمه‌ای است که روان ایرانی از آبشخور آن سیراب می‌شود و از میراث معنوی پدران خویش بهره می‌گیرد (شایگان، ۱۳۷۳: ۸۷ - ۸۳ - الهروی، ۱۳۶۳: ۲۴۴). در قرآن نیز مناسب‌ترین گزینه برای تبیین هویت فرمی هنر اسلامی واژه قدر است که صوت فیزیکی عالم در قالب آن بیان شده است (بلخاری، ۱۳۸۸: ۳۹۲ و ۳۹۱).

ماده: سر اسلامی همواره از نماد و تمثیل سود می‌جوید (بورکهارت، ۱۳۷۰: ۶۵). نمادها شکل این جهان است. حقایق عالم معنا و بازتاب درعالم ماده به شمار می‌آیند و راهی برای بازگشت دوبار به بهشت هستند. بدین صورت هر شیء در ذات خویش، حامل زیبایی به‌منزله امانتی الهی است که منتظرند، تنها آشکارکننده آن زیبایی خواهد بود (چیت‌سازیان، ۱۳۸۵: ۴۰). نماد یا رمز در لغت به معنی «اشاره، ایما، اشاره و علامت است» (صلیبا و صانعی، ۱۳۶۶: ۳۷۶) یا به معنای «پرتاب، کمرش، انداختن است. یعنی مثل سکویی است که انسان در آن ایستاده و از آنجا به مراتب عالی‌تر است» (اعوانی، ۱۳۷۵: ۳۲۲).

در اصطلاح صوفیه «رمز معنی باطنی است که خزون است تحت کلام ظاهری که بدان ظفر نیابند غیر از اهل آن» (بقلی شیرازی، ۱۳۶۰: ۵۱). چنانچه فردوسی در شاهنامه گفته است:

تو این را دورغ و فسانه‌مدان

به رنگ فسون و بهانه‌مدان

از و هرچه اندر خورد با خرد

دگر بر ره رمز معنی برد (فردوسی، ۱۳۵۰: ۲۱)

رمز، مانند آینه شفاف است که حقایق عالم ملکوت را جلوه‌گر می‌کند و یک امر وضعی و قراردادی نیست، بلکه یک امر حقیقی است که حقیقت را مطابق یک قانون وجودی مطرح می‌کند. در عین اینکه یک صورت دارد ولی راه و حقایق مطلق و بی‌نهایتی را نشان می‌دهد.

رمز نوعی شفافیت و نورانیت دارد و آینه‌ای است که حقایق ورای خودش را نشان می‌دهد. مظهر است و محل ظهور است که در آن حقایق متعالی متجلی می‌شود (اعوانی، ۱۳۷۵: ۳۲۵ - ۳۲۲).

تصویرسازی و تربیت مذهبی: ارتباط معنویت اسلامی با هنر اسلامی را باید در نحوه شکل‌گیری ذهن و روح مسلمان از جمله هنرمندان توسط مناسک و شعائر اسلامی آشکار کرد. شعائری همچون نماز که اوقات شبانه‌روز را تقسیم می‌کند و از سلطه خیال‌پروری بیهوده انسان جلوگیری می‌کند یا آیاتی که بر جلال و عظمت پروردگار تأکید دارند و از هرگونه سرایش به اومانیسم جلوگیری می‌کنند و ذهن و روح مسلمان را شکل می‌دهند. هدف هنرمند مسلمان در نقش تعلیم‌دهنده، همانندسازی حقایق الهی به وسیله زیبایی در ساحت مادی است تا انسان را به مقصود حقیقی خویش که همان قرب به پروردگار است، رهنمون سازد (نصر، ۱۳/۵: ۱۱). خالص و پاکی فکر و عمل هنرمند یکی از مهم‌ترین شرایط خلق اثری پاک و پاک‌کننده است. بیادگر اعتلای اخلاقی هنرمند است و موجب تعالی اخلاقی وی و مخاطب اثر او خواهد شد.

تلفیق هنر سنتی و معاصر: شتاب تغییر و تغییر نگرش انسان معاصر تا حدی موجب فرو ریختن پایه‌های هنر سنتی شده است. در حالی که هنر سنتی مقامی بوده که تشخص و فردیت‌ها همه قربانی می‌شده تا ودایع و موارث فرهنگی یک قوم به ظهور برسد اما بنای هنر معاصر بر نبوغ و ابتکار شخصی قرار می‌گیرد. پس برای حفظ هنر سنتی و هویت پیدا کردن هنر معاصر تلفیق هوشمندانه این هنرها ضروری می‌نماید.